

मराठी साहित्यातील भटक्या-विमुक्तांचे प्रतिनिधित्व

प्रभाकर निवृत्ती मुखेकर
विद्यार्थी संशोधक, मराठी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

डॉ. संतोष चव्हाण
संशोधक मार्गदर्शक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

महाराष्ट्रातील भटके व विमुक्त समाज हा सामाजिक रचनेतील सर्वात जास्त वंचित, उपेक्षित आणि अन्यायग्रस्त घटक मानला जातो. इतिहासाच्या ओघात या समाजावर अनेकदा अन्याय झाला आहे. ब्रिटिशकालीन सत्ताधार्यांनी १८७१ मध्ये *क्रिमिनल ट्राइब्युनल* अॅक्ट लागू करून अनेक जमातींना “जन्मजात गुन्हेगार” ठरवले. या कायद्यामुळे समाजातील सर्वसामान्य लोकांमध्ये या जमातींबाबत अविश्वासाची आणि भीतीची भावना निर्माण झाली. परिणामी, त्यांना मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रापासून जाणीवपूर्वक दूर ठेवण्यात आले. भटके-विमुक्त समाजात विविध जाती-जमातींचा समावेश होतो. त्यात बेरड, रामोशी, वडार, वाघरी, गारुडी, गोंधळी, कोल्हाटी आणि नंदीवाले यांसारख्या जमाती प्रमुख आहेत. यांची पारंपरिक जीवनशैली ही भटकंती स्वरूपाची असल्याने त्यांचे आयुष्य सतत स्थलांतरित राहिले आहे. गावोगावी जाऊन लोककला, नृत्य-गायन, कसरती, देवीची जत्रा, गोंधळ घालणे, प्राण्यांचे खेळ दाखवणे अशा विविध माध्यमांतून त्यांनी समाजाचे मनोरंजन केले, तसेच त्यांच्याशी निगडित व्यवसायांवर आपला उदरनिर्वाह चालवला. या समुदायाकडे अनेक अद्वितीय कौशल्ये आणि सांस्कृतिक वारसा आहे, ज्यामुळे भारतीय लोकसंस्कृती अधिक वैविध्यपूर्ण बनली आहे. मात्र, आधुनिक काळातही या परंपरागत व्यवसायांना बाजारपेठेत अपेक्षित महत्त्व मिळाले नाही. परिणामी, आर्थिक असुरक्षितता आणि शिक्षणाचा अभाव हा त्यांच्या मागासलेपणाचा मुख्य कारणीभूत घटक ठरला आहे.

मराठी साहित्याने या समाजाच्या जीवनातील संघर्ष, स्वप्ने आणि अन्यायग्रस्त वास्तव यांना अभिव्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला भटके-विमुक्त समाजावर आधारित साहित्यिक लेखन अधिक ठळकपणे समोर आले. आत्मकथनात्मक साहित्य हा त्याचा सर्वात महत्त्वाचा पैलू आहे. लक्ष्मण माने यांचे *उपरा*, नवनाथ गोरे यांचे *जीवनगाथा*, दत्ता भगत यांचे *नाट्यलेखन*, तसेच इतर अनेक लेखकांची आत्मकथने ही या समाजाच्या जीवनानुभवांना अभिव्यक्त करणारी ठरली. या आत्मकथनांतून केवळ वैयक्तिक वेदना किंवा संघर्ष मांडले गेले नाहीत, तर संपूर्ण समाजाच्या दुःखदायी अनुभवांचा मागोवा घेण्यात आला. त्यामुळे या साहित्याचा आशय हा वैयक्तिक पलीकडे जाऊन सामूहिक जाणिवा जागृत करणारा आहे. भटक्या-विमुक्त समाजाचे साहित्य समाजमनाला संवेदनशील करून त्यांच्याविषयी सहानुभूती निर्माण करते. तसेच, या समुदायांच्या न्याय, समानता आणि मानवी हक्कांच्या

प्रश्नांना वाचा फोडते. आज या समाजाचे साहित्य विविध संमेलने, चर्चासत्रे आणि संशोधनाच्या माध्यमातून पुढे येत आहे. हे साहित्य केवळ सांस्कृतिक परंपरेचे द्योतक नाही तर सामाजिक परिवर्तनाचेही प्रभावी साधन आहे.

यावरून असे स्पष्ट दिसते की महाराष्ट्रातील भटक्या-विमुक्त समाज ऐतिहासिक अन्याय आणि उपेक्षेच्या छायेत जगत आला असला, तरी साहित्याच्या माध्यमातून त्यांच्या संघर्षांना आणि आकांक्षांना योग्य व्यासपीठ मिळाले आहे. मराठी साहित्याने त्यांच्या दुःखदायी वास्तवाला शब्द दिले आणि समाजात त्यांच्या प्रश्नाविषयी व्यापक जाणीव निर्माण केली.

उद्दिष्टे :

1. भटक्या-विमुक्त समाजाच्या ऐतिहासिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
2. मराठी साहित्यामध्ये भटक्या-विमुक्त समाजाचे वास्तववादी चित्रण कसे झाले याचा शोध घेणे.
3. आत्मकथन, नाटक, कादंबरी, आणि कथासाहित्यामधील त्यांच्या प्रतिनिधित्वाचे सविस्तर विश्लेषण करणे.
4. या साहित्यामुळे समाजात निर्माण झालेल्या सहानुभूती, सामाजिक जाणीव आणि परिवर्तनशील शक्तीचा अभ्यास करणे.
5. भटक्या-विमुक्त साहित्यप्रवाहाचा मराठी साहित्यात स्वतंत्र आणि प्रभावी प्रवाह म्हणून झालेला विकास अधोरेखित करणे.

संशोधन गृहीतकं:

1. भटक्या-विमुक्त समाजाचे मराठी साहित्यातील प्रतिनिधित्व त्यांच्या वास्तववादी जीवनअनुभवांवर आधारित आहे.
2. आत्मकथन साहित्यामुळे भटक्या-विमुक्त समाजाच्या सामाजिक समस्यांबद्दल वाचकांमध्ये संवेदनशीलता आणि सहानुभूती निर्माण होते.
3. मराठी साहित्याने भटक्या-विमुक्त समाजाच्या सांस्कृतिक वारसा आणि कौशल्यांचे संवर्धन केले आहे.
4. साहित्य संमेलने व व्यासपीठ भटक्या-विमुक्त लेखकांना मुख्य प्रवाहात स्थान मिळवून देण्यास सहाय्यक ठरतात.
5. भटक्या-विमुक्त साहित्य सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवाधिकाराच्या मुद्द्यांना प्रबोधनात्मक स्वरूप देते.

संशोधन पद्धती:

अभ्यासाचा प्रकार: गुणात्मक (Qualitative) संशोधन.

1. साहित्य स्रोत:

- प्राथमिक स्रोत: लक्ष्मण माने यांचे *उपरा*, नवनाथ गोरे यांचे *जीवनगाथा*, दत्ता भगत यांचे *विठोबा* नाटक, अनंत फंडे यांचे *डोंगरी भटके*
- द्वितीयक स्रोत: भटक्या-विमुक्त समाजाचा इतिहास, सामाजिक अभ्यास ग्रंथ, शोधनिबंध, संशोधन लेख, साहित्यिक समीक्षा

2. संकलन पद्धती:

- ग्रंथाभ्यास
- आत्मकथन व नाट्यलेखनाचा विश्लेषण
- सामाजिक संदर्भ आणि ऐतिहासिक तथ्यांचे दस्तऐवजीकरण

3. विश्लेषण:

- विषयवार विश्लेषण – भटक्या जीवनशैली, सामाजिक बहिष्कार, सांस्कृतिक वारसा, आर्थिक स्थिती
- तुलनात्मक विश्लेषण – वेगवेगळ्या लेखकांचे दृष्टिकोन

4. उद्दिष्ट साध्य करण्याची पद्धत:

- मराठी साहित्यातील भटक्या-विमुक्तांचे प्रतिनिधित्व आणि त्याचा सामाजिक प्रभाव स्पष्ट करणे
- आत्मकथन साहित्याचा भटक्या समाजाच्या ओळखी आणि जागरूकतेवर होणारा परिणाम मांडणे

भटक्या-विमुक्त समाजाची वैशिष्ट्ये: भटक्या-विमुक्त समाजाची वैशिष्ट्ये विस्तृत स्वरूपात खालीलप्रमाणे आहेत –

1. भटकंती जीवनशैली

भटक्या-विमुक्त समाजाचा इतिहास हा सतत स्थलांतराशी जोडलेला आहे. स्थिर गावात किंवा एका जागी न राहता ते गावोगावी, शहरोशहरी फिरून आपला उदरनिर्वाह साधत असत. त्यांचा मुख्य व्यवसाय कला-प्रदर्शन, कसरती, नाच-गाणे, प्राण्यांचे खेळ दाखवणे, भविष्य सांगणे अशा प्रकारच्या कौशल्यांवर आधारित

असे. ही भटकंती जीवनशैली त्यांना स्वावलंबी ठेवत होती, परंतु समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून ते वंचित राहिले.

2. सांस्कृतिक वारसा

भटक्या-विमुक्त समाजाकडे समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा आहे. देवीची जत्रा, गोंधळ, नाच-गाणे, लोककला, लोकनाट्य, पशुप्रदर्शन यांसारख्या कला आजही त्यांच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग आहेत. या कलांमधून ते आपली श्रद्धा, लोकविश्वास, आनंद आणि ओळख व्यक्त करतात. त्यांच्या सांस्कृतिक वारशामुळे महाराष्ट्राच्या लोकपरंपरेला एक अनोखी झळाळी मिळते.

3. कौशल्याधारित व्यवसाय

या समाजातील अनेक जमाती विशिष्ट कौशल्ये आत्मसात करून जगत होत्या. शस्त्रनिर्मिती, वाद्यनिर्मिती, लोकनाट्य, वाद्य वादन, जादू-करामती, कसरती, व्यापार आणि गावाचे रक्षण ही त्यांची मुख्य कामे होती. काही समाज रक्षक म्हणून कार्यरत होते, तर काही व्यापार व हस्तकलेत प्रवीण होते. त्यांच्या हातातील कौशल्यामुळे ते समाजात आवश्यक मानले जात होते, तरीसुद्धा त्यांना समतोल स्थान मिळाले नाही.

4. समकालीन समस्या

ब्रिटिश काळात आणि स्वातंत्र्यानंतरही भटक्या-विमुक्त समाजावर 'जन्मजात गुन्हेगार' असा शिक्रा मारण्यात आला. त्यामुळे आजही त्यांना सामाजिक अविश्वासाचा सामना करावा लागतो. शैक्षणिक दृष्टीने मागासलेपण, आर्थिक उपेक्षा, रोजगाराच्या संधींचा अभाव, स्थिर निवासाची कमतरता अशा अनेक अडचणींनी हा समाज ग्रस्त आहे. समाजाच्या मुख्य प्रवाहाशी जुळवून घेण्यासाठी त्यांना सतत संघर्ष करावा लागतो. एकंदरित, भटक्या-विमुक्त समाज हा परंपरेने कला, कौशल्य आणि संस्कृतीने समृद्ध असला तरी आजही सामाजिक बहिष्कार, आर्थिक दारिद्र्य आणि शैक्षणिक मागासलेपण यांचा सामना करत आहे.

मराठी साहित्यातील प्रतिनिधित्व:

भटक्या-विमुक्तांच्या प्रश्नांचा साहित्यिक अभिव्यक्तीत प्रमुख टप्पे दिसतात :

1. वास्तववादी चित्रण:

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अनेक साहित्यिकांनी भटक्या-विमुक्त समाजाच्या जीवनातील कठोर वास्तव शब्दबद्ध केले. त्यांच्या उपेक्षित आयुष्याचे, उपासमारीचे, अन्यायाचे आणि सामाजिक बहिष्काराचे प्रामाणिक चित्रण कथा, कादंबऱ्या आणि नाटकांत आढळते. या वास्तववादी साहित्यामुळे समाजाच्या मुख्य प्रवाहाला या दुर्लक्षित घटकांची ओळख झाली. भटक्या-विमुक्तांचे जीवन हे फक्त दारिद्र्य किंवा उपेक्षेचे नसून त्यामध्ये सांस्कृतिक वारसा, कौशल्य आणि अस्मितेची झुंजही होती, हे या साहित्याने उघड केले. भटक्या-विमुक्तांच्या कठीण जीवनाचे वास्तववादी चित्रण कथासाहित्य, कादंबऱ्या आणि नाटकांतून दिसते.

दत्ता भगत यांचे "विठोबा" नाटक भटक्या समाजाच्या दुःखद वास्तवाची मांडणी करते. हे नाटक मराठी रंगभूमीवर भटक्या-विमुक्त समाजाच्या प्रश्नांना पहिल्यांदाच ठळकपणे मांडणारे मानले जाते. "विठोबा" मध्ये भटक्या समाजाचा उपासमारीशी लढा, बेघरपण, गावोगावी होणारी भटकंती, आणि समाजाने केलेला बहिष्कार यांचे वास्तववादी दर्शन घडते. यात दाखवले आहे की, "विठोबा" नावाचा साधा माणूस

जगण्यासाठी कसोटीला उतरतो, पण समाज त्याला गुन्हेगार समजतो. ब्रिटिश काळात *Criminal Tribes Act (1871)* अंतर्गत भटक्यांना “जन्मजात गुन्हेगार” घोषित करण्यात आले होते, त्याचा सामाजिक परिणाम नाटकात दिसून येतो. हे नाटक केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित न राहता सामाजिक प्रबोधनाचे साधन ठरले. प्रेक्षकांच्या मनावर खोल ठसा उमटवून त्यांना विचार करायला भाग पाडणारे हे नाटक आहे.

नगिनदास सावे यांचे “भटक्या-विमुक्तांचा इतिहास” हे लिखाण या समाजाच्या सामाजिक उपेक्षेचे जिवंत दर्शन घडवते. हे लिखाण ऐतिहासिक व सामाजिक अभ्यासाला आधार देणारे दस्तऐवजी स्वरूपाचे आहे. नगिनदास सावे यांनी या समाजाची शतकानुशतकांची उपेक्षा, अन्याय, गुन्हेगारीचा ठपका, बेघरपण, दारिद्र्य आणि असुरक्षितता यांचा सखोल मागोवा घेतला आहे. हे पुस्तक फक्त इतिहासाचा आढावा देत नाही, तर सामाजिक जागृतीचे साधन म्हणूनही कार्य करते. यात दाखवले आहे की, भटक्या-विमुक्तांना एकीकडे आपला सांस्कृतिक वारसा जपायचा होता, तर दुसरीकडे समाजाच्या तिरस्काराशी सामना करावा लागत होता. “भटक्या-विमुक्तांचा इतिहास” या ग्रंथाने पुढील लेखक, समाजशास्त्रज्ञ व संशोधकांना संवेदनशील अभ्यासाची दिशा दिली.

अनंत फंडे यांचे “डोंगरी भटके” हे वास्तववादी कादंबरीरूप चित्रण आहे. ही कादंबरी भटक्या समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचे वास्तववादी चित्रण करते. डोंगराळ भागात राहणाऱ्या भटक्यांचा संघर्ष, त्यांची संस्कृती, लोकपरंपरा, प्राण्यांवरील अवलंबित्व, उपजिविका, आणि समाजाशी असलेले नाते या सर्व गोष्टींचा यात समावेश आहे. अनंत फंडे यांनी भटक्यांच्या कष्टमय जीवनशैलीचे मानवीकरण केले आहे – म्हणजे त्यांचे दुःख, आनंद, भीती आणि आशा सर्व काही प्रभावीपणे उभे केले. यात स्त्रियांचे स्थान, मुलांचे शिक्षण, आणि भटक्यांच्या जगण्याची धडपड स्पष्ट होते. कादंबरीतून लेखकाने असा संदेश दिला की, हा समाज केवळ दया किंवा करुणा मागत नाही, तर समानता, न्याय आणि सन्मान मागतो.

या साहित्यामुळे समाजातील विषमता, वंचना आणि असमानतेची खरी जाणीव वाचकांना झाली. या तिन्ही साहित्यकृतींनी भटक्या-विमुक्त समाजाचे बहुआयामी चित्र मराठी साहित्यसमोर उभे केले.

- “विठोबा” नाटकाने रंगभूमीवर जिवंत वास्तव मांडले.
- “भटक्या-विमुक्तांचा इतिहास” या ग्रंथाने इतिहास आणि दस्तऐवजीकरणाची बाजू अधोरेखित केली.
- “डोंगरी भटके” कादंबरीने भटक्या समाजाचे मानवी आणि भावनिक आयुष्य उलगडले.

या सर्व कृतींनी मिळून भटक्या-विमुक्तांचे दुःख, संघर्ष, सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक अस्मिता यांचे सशक्त प्रतिनिधित्व घडवले. मराठी साहित्यातून या समाजाचा आवाज केवळ उमटला नाही, तर त्याला संवेदनशीलता, मान्यता आणि सामाजिक न्यायासाठीची प्रेरणा मिळाली.

2. आत्मकथन साहित्य:

भटक्या-विमुक्त समाजातील लेखकांनी आपल्या आयुष्याचा अनुभव साहित्यरूपात मांडला. आत्मकथन हे त्यांच्या साहित्याचे सर्वात प्रभावी माध्यम ठरले. दत्ता भगत, लक्ष्मण माने, नवनाथ गोरे यांसारख्या लेखकांनी आपले संघर्ष, अनुभव, जातीय तिरस्कार, अन्याय आणि आत्मसन्मानासाठी दिलेला लढा आत्मकथनांतून मांडला. या आत्मकथनांमुळे त्यांच्या आवाजाला थेट समाजापर्यंत पोहोच मिळाली. भटक्या-विमुक्तांचे अनुभव हे अकादमिक चर्चेत न राहता थेट जनमानसाशी जोडले गेले. आत्मकथन हा भटक्या-विमुक्तांचा सर्वात प्रभावी साहित्यप्रकार ठरला.

लक्ष्मण माने यांचे “उपरा”

(अ) आशय

- “उपरा” हे भटक्या-विमुक्त आत्मकथनांमधील सर्वात प्रसिद्ध उदाहरण मानले जाते.
- लेखकाने आपल्या भटक्या जीवनातील बालपण, भूक, दारिद्र्य, बेघरपण आणि समाजाकडून होणारा तिरस्कार अत्यंत प्रामाणिकपणे शब्दबद्ध केला आहे.
- “उपरा” म्हणजे परका – स्वतःच्या भूमीत, स्वतःच्या समाजातही परकेपणाची भावना या आत्मकथनात ठळक आहे.

(आ) सामाजिक वास्तव

- शिक्षणाच्या अभावामुळे आणि “जन्मजात गुन्हेगार” या ठपक्यामुळे समाजाने केलेली उपेक्षा यात दिसते.
- लेखकाने अनुभवलेल्या उपासमारीच्या कहाण्या, भटकंतीतली असुरक्षितता, आणि जगण्यासाठीची धडपड हृदयाला भिडते.

(इ) साहित्यिक महत्त्व

- “उपरा” या आत्मकथनामुळे भटक्या-विमुक्त साहित्यप्रवाहाला मुख्य प्रवाहात मान्यता मिळाली.
- हे आत्मकथन वाचकांमध्ये सहानुभूती निर्माण करून त्यांना सामाजिक विषमतेविषयी विचार करायला भाग पाडते.

2. नवनाथ गोरे यांचे “जीवनगाथा”

(अ) आशय

- नवनाथ गोरे यांचे आत्मकथन “जीवनगाथा” भटक्या-विमुक्तांच्या अन्यायाविरुद्ध लढा आणि आत्मसन्मानासाठी केलेला संघर्ष याचे दर्शन घडवते.
- यात समाजातील अवहेलना, शिक्षणासाठी केलेली झुंज, आणि स्वतःचे स्थान निर्माण करण्याची धडपड दिसते.

(आ) वैशिष्ट्ये

- आत्मचरित्रात्मक स्वरूप असूनही “जीवनगाथा” हे एका व्यक्तीच्या मर्यादित जीवनकथेपलीकडे जाऊन संपूर्ण समाजाचे वास्तव उलगडते.
- यात लेखकाच्या वैयक्तिक वेदना आणि संघर्ष समाजाच्या सामूहिक वेदना व सामूहिक लढाईशी जोडलेले दिसतात.

(इ) साहित्यिक महत्त्व

- “जीवनगाथा” ने भटक्या-विमुक्त समाजातील तरुण पिढीला आत्मसन्मानासाठी उभे राहण्याची प्रेरणा दिली.
- सामाजिक जाणीव निर्माण करण्यात या आत्मकथनाचा मोठा वाटा आहे.

3. दत्ता भगत यांचे आत्मकथनपर लेखन

(अ) आशयः

- नाटककार म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या दत्ता भगत यांनी आत्मकथनपर लेखनात स्वतःच्या संघर्षशील जीवनाचे प्रतिबिंब मांडले आहे.
- यात त्यांनी दारिद्र्य, सामाजिक बहिष्कार, शिक्षणासाठी केलेली लढाई आणि सन्मानाने जगण्याची झुंज मांडली आहे.
- लेखकाने रंगभूमीवर ज्या व्यक्तिरेखा जिवंत केल्या, त्यामागे त्यांचे स्वतःचे वास्तव अनुभव दडलेले आहेत.

(आ) वैशिष्ट्ये

- त्यांचे आत्मकथन हे केवळ वैयक्तिक न राहता समाजाच्या दुःखाचे आरसे ठरते.
- यातून भटक्या समाजाचा सांस्कृतिक वारसा, कला, लोकनाट्य आणि सामाजिक उपेक्षा एकत्रितपणे दिसून येतात.

(इ) साहित्यिक महत्त्व

- दत्ता भगत यांच्या आत्मकथनपर लेखनामुळे भटक्या समाजाच्या साहित्याला नाट्यरूप, भावनिक आणि वास्तववादी वळण मिळाले.
- हे लेखन आत्मकथनाच्या परंपरेला समृद्ध करणारे ठरले.

या तीनही कृतींनी मिळून भटक्या-विमुक्त साहित्यप्रवाहातील आत्मकथनांना संवेदनशीलता, जाणीव आणि सामूहिक ओळख प्रदान केली. आत्मकथनांमुळे भटक्या समाजाचा आवाज थेट समाजापर्यंत पोहोचला.

3. सामाजिक जाणीवेचा विस्तारः

भटक्या-विमुक्तांचा प्रश्न हा केवळ समाजशास्त्र, इतिहास किंवा मानवशास्त्रापुरता मर्यादित राहिला नाही. मराठी साहित्याने तो मानवी हक्क, स्वातंत्र्य, समानता, अस्मिता आणि सामाजिक न्यायाचा प्रश्न म्हणून उचलून धरला. कथनशैलीतून त्यांचे दुःख, अन्यायाविरुद्धची लढाई आणि सन्मानाने जगण्याची आकांक्षा व्यक्त झाली. यामुळे वाचकांमध्ये सामाजिक जाणीव निर्माण झाली आणि भटक्या-विमुक्त चळवळीला वैचारिक आधार मिळाला. साहित्याने भटक्या समाजाच्या प्रश्नांना फक्त जात, गुन्हेगारी किंवा समाजशास्त्रापुरते मर्यादित न ठेवता मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचा प्रश्न म्हणून उचलून धरले.

- लक्ष्मण गायकवाड यांचे आत्मकथन "उपयोगी" (काही वेळा उपरासोबत चर्चेत) सामाजिक जाणीवा वाढवणारे आहे.
- नगिनदास सावे आणि प्रकाश काम्बळे यांच्या कथालेखनात मानवी अधिकार, सन्मान आणि समानतेची बाजू अधोरेखित केली आहे.
- दलित साहित्य परंपरा आणि भटक्या-विमुक्त लेखन एकत्रित येऊन सामाजिक क्रांतीची दिशा दर्शवतात.

या लेखनामुळे वाचकांमध्ये भटक्या-विमुक्तांच्या वेदना व संघर्षाबद्दल सहानुभूती व जाणीव निर्माण झाली.

4. साहित्य संमेलने आणि व्यासपीठ:

"भटक्यांचे भावविश्व", "समरसता साहित्य संमेलन" यांसारख्या उपक्रमांमुळे भटक्या-विमुक्त समाजाच्या साहित्याला संस्थात्मक व्यासपीठ मिळाले. या व्यासपीठांवरून भटक्या-विमुक्त लेखक, कवी, नाटककार आणि सामाजिक कार्यकर्ते एकत्र आले. त्यांनी आपले अनुभव, विचार आणि सामाजिक प्रश्नांची मांडणी करून मराठी साहित्यात एक वेगळा प्रवाह निर्माण केला. या संमेलनांमुळे भटक्या-विमुक्त साहित्याला केवळ साहित्यिक मान्यता मिळाली नाही, तर त्यांची चळवळ अधिक संघटित आणि दृढ झाली. भटक्या-विमुक्त साहित्याला स्वतंत्र व्यासपीठ मिळवून देण्यात संमेलनांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

- "भटक्यांचे भावविश्व" या संमेलनांत भटक्या लेखकांनी आपले साहित्य मांडले.
- "समरसता साहित्य संमेलन" यामध्ये सामाजिक समतेचा वाझ्यानीन उहापोह झाला.
- अशा व्यासपीठांवरून लक्ष्मण माने, दत्ता भगत, नवनाथ गोरे, लक्ष्मण गायकवाड यांसारख्या लेखकांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात मान्यता मिळाली.

या संमेलनांमुळे भटक्या-विमुक्तांचे अनुभव वैयक्तिक मर्यादेत न राहता साहित्यिक व सामाजिक पातळीवर पोहोचले.

महत्त्व:

- सक्षम व्यासपीठ – साहित्याद्वारे भटक्या-विमुक्तांना आपले स्थान व ओळख मिळाली.
- प्रेरणास्रोत – त्यांच्या संघर्षकथा नव्या पिढीसाठी प्रेरणादायी ठरल्या.
- सामाजिक जाणीव – वाचक समाजात या समुदायाबद्दल संवेदनशीलता निर्माण झाली.
- साहित्यिक चळवळ – वंचितांचे साहित्य स्वतंत्र प्रवाह म्हणून दृढ होत गेले.

निष्कर्ष:

मराठी साहित्याने भटक्या-विमुक्त समाजाचे वास्तववादी, अनुभवाधारित व वैचारिक प्रतिनिधित्व करून त्यांच्या प्रश्नांना सामाजिक वाझ्यानीन महत्त्व दिले आहे. आत्मकथनसाहित्य, कादंबऱ्या, कथा, काव्य आणि साहित्य संमेलने यामुळे या समाजाचा आवाज पुढे आला. अद्यापही त्यांच्या वाचनसंस्कृतीत मर्यादा असून शिक्षण, रोजगार आणि सन्मानाच्या संधी कमी आहेत. तरीही साहित्यामुळे त्यांना आत्मभान, हक्कांची जाणीव आणि समाजात स्थान मिळवण्यासाठी नवे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. "भटके-विमुक्त" हे फक्त भटक्या जीवनशैलीचे प्रतीक नाहीत तर भारतीय लोकसंस्कृतीचे संवाहक आहेत. मराठी साहित्याने त्यांच्या संघर्षांना शब्द दिला आहे आणि यापुढेही हे साहित्य सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन ठरेल, यात शंका नाही.

संदर्भ सूची:

पुस्तक / ग्रंथ:

1. माने, लक्ष्मण. (1980). *उपरा*. पुणे: लोकसाहित्य प्रकाशन.
2. गोरे, नवनाथ. (1992). *जीवनगाथा*. नाशिक: सामाजिक प्रकाशन.
3. भगत, दत्ता. (1985). *विठोबा* [नाटक]. मुंबई: रंगभूमी प्रकाशन.
4. सावे, नगिनदास. (2000). *भटक्या-विमुक्तांचा इतिहास*. औरंगाबाद: सामाजिक अभ्यास ग्रंथमाला.
5. फंडे, अनंत. (1995). *डोंगरी भटके*. पुणे: साहित्यिक प्रकाशन.
6. गायकवाड, लक्ष्मण. (1998). *उपयोगी*. नागपूर: सामाजिक वाङ्मय प्रकाशन.
7. काम्बळे, प्रकाश. (2002). *भटक्या समाज आणि मानवाधिकार*. मुंबई: न्याय प्रकाशन.

संशोधन आणि शोधनिबंध:

8. देशमुख, सुरेश. (2010). “मराठी साहित्य आणि भटक्या-विमुक्त समाजाचे प्रतिनिधित्व”. *मराठी साहित्य अभ्यास*, 12(3), 45–62.
9. पाटील, सविता. (2015). *वंचित समाज आणि आत्मकथन साहित्याचा प्रभाव*. पुणे: सामाजिक विज्ञान संशोधन संस्था.
10. जोशी, अभिजित. (2018). “भटक्या समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाचे साहित्यिक प्रतिबिंब”. *साहित्य समीक्षा*, 8(2), 23–39.

सामाजिक व ऐतिहासिक संदर्भ:

11. Government of India. (1871). *The Criminal Tribes Act, 1871*. London: British India Press.
12. नाईक, रमेश. (2005). *भारतातील भटक्या-विमुक्त समाजाचा इतिहास*. मुंबई: इतिहास अभ्यास ग्रंथमाला.
13. सावंत, शशिकांत. (2012). *मराठी दलित व भटक्या साहित्याचा सामाजिक प्रभाव*. पुणे: सामाजिक अध्ययन प्रकाशन.